

על תשובתו של ר' אלעזר בן דורדיא

סדר סיגאוי

בסיפור המופיע בחלמוד בבלי (עבודה זרה יז ע"א), על אלעזר בן דורדיא החוטא אנו מוצאים דיון בשאלת החזרה בתשובה לאור חטאיו הרבים של האדם. סיפור זה מעורר רגשות חמלה, הזדהות והערכה, לגיבור ולמסר הפשוט כביכול, שעולה מן העלילה. אבל עין בוחנת ולב רגיש יבחינו בשאלות המוסריות ובבעיות התוכן המסתתרות מאחורי המלים כולן.

במאמר זה אני מנסה לחשוף רובד עמוק המצוי בסיפור ולהסיר את המסווה מעל ההבנה הפשוטה והתמימה של הדברים כפי שהם משתקפים בקריאה ראשונית.

הסיפור

הסיפור על אלעזר בן דורדיא מופיע ברצף של מדרשים העוסקים בשאלת היחס שבין מינות, אתגן זונה ועבירה – וזה לשון הסיפור:¹
אמרו עליו על רבי אלעזר² בן דורדיא,
שלא הניח זונה שלא בא עליה.

פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים
ונוטלת כיס דינרין בשכרה.

5 נטל כיס דינרין
והלך ועבר עליה שבעה נהרות.

בשעת הרגל עבירה הפיחה –

1 על פי כ"י פריס 1337 ובהשלמת הקיצורים. על הסיפור ראה ר' קושלבסקי, "אגדת בן דורדיא – הצהרה מונותאיסטית כנגד תפיסה מיתית", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יח (תשנ"ו), עמ' 7-18.
2 כך בכ"י פריס ובדפוס ונציה; בכ"י בית המדרש לרבנים ובכ"י מינכן חסר "רבי".

אמרה: כשם שהפרחה זו אינה חוזרת לבעליה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה.

הלך וישב בין הרים וגבעות.

10 אמר: הרים וגבעות בקשו עלי רחמים,

אמרו לו: עד שאנו מבקשין עליך נבקש על עצמנו,

דכתיב: "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטְינה" (ישעיהו נד י).

אמר: שמים וארץ בקשו עלי רחמים,

אמרו לו: עד שאנו מבקשין עליך נבקש על עצמנו,

15 דכתיב: "כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה" (שם נא ו).

אמר: חמה ולבנה בקשו עלי רחמים,

אמרו לו: עד שאנו מבקשין רחמים עליך נבקש על עצמנו,

שנאמר: "וחפרה הלבנה ובושה החמה" (שם כד כג).

אמר: כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים;

20 אמרו לו: עד שאנו מבקשים רחמים עליך נבקש על עצמנו,

שנאמר "ונמקו כל צבא השמים" (ישעיהו לד ד).

אמר: רואה אני שאין הדבר תלוי אלא בי –

הניח ראשו בין ברכיו,

וגעה בבכיה עד שיצאה נשמתו.

25 יצתה בת קול ואמרה: רבי אלעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא.³

בכה רבי ואמר: יש שקונה עולמו בשעה אחת, ויש קונה עולמו בכמה שנים;

אמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי.

הרובד הגלוי

ההתרשמות הראשונית וההבנה הפשוטה שהסיפור מציג בפנינו מדגישים את כוחה של החזרה בתשובה. גם אדם כמו אלעזר בן דורדיא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה, אל לא להתייאש מן התשובה ומובטח לו שאם לא יפסיק לבקשה, מזומן הוא לחיי העולם הבא ותואר הכבוד "רבי" בידיו. "רואה אני שאין הדבר תלוי אלא בי" הוא משפט המפתח אשר בעל הסיפור רוצה שנאמץ אל לבנו; זהו המסר העיקרי שעולה מקריאה שטחית והסתכלות ראשונית.

3 הקטע החסר הוא דיון תלמודי שאינו מגוף הסיפור: "והא הכא בעבירה הוה ומית? התם כיון דאביק בה טובא, כמינות הוה דמיא".

השגות על הרובד הגלוי

אחת השאלות הקשות על הבנה זו היא מדוע הסיפור מסתיים במיתתו של אלעזר בן דורדיא (שורה 24: "עד שיצאה נשמתו")? כלום לא היתה תשובתו שלימה? כלום יש חטאים שאין בכוח התשובה לכפר עליהם גם בעולם הזה? אם כוונת הסיפור היא להדגיש את כוחה של החזרה בתשובה למה היה עליו למות?!

אפשר לפרש ולומר שמותו של אלעזר בן דורדיא כיפר על כל חטאיו בעולם הזה, ורק בדרך זו יכול היה להשיג את התשובה השלימה ולהיכנס לעולם הבא. אפשר לומר גם, שיש חטאים שכל כך נשתרשו באדם, שנספגו בגופו וחלחלו לנפשו, עד שאין עוד טעם בחייו בעולם הזה, והתקנה היחידה לאדם שהגיע למדרגה שפלה שכזו היא מוות. רק בכוח החמור שבעונשים תזדכך נפשו ותמצא את מקומה בחייה העולם הבא. (ואמנם, יש חטאים אשר רק המיתה מכפרת עליהם, ראה תוספתא כיפורים פ"ד ה"ח, מהדורת ליברמן עמ' 252). שתי התשובות, הקשורות זו בזו לעניות דעתי, אינן מספקות. הן מגבילות את כוחה של התשובה ואומרות שיש עבירות שאין בכוחה לכפר עליהן בעולם הזה. גישה כזו עלולה להביא לידי ייאוש את האדם המבקש לחיות חיי תשובה בעולם הזה למרות עברו המקולקל, ועומדת בניגוד למסר "רואה אני שאין הדבר תלוי אלא בי".

על כן יש לחפש את התשובה לשאלות שהצבנו בכיוון אחר. עלינו לפסוע בנתיב חדש, העובר דרך ניתוח העלילה והבנת המיבנה הסיפורי שלה, וזאת בכדי לחשוף את הרובד העמוק והנסתר, שאולי יביא לתשובה על השאלות.

מבנה הסיפור

בבואנו לבחון את מבנה הסיפור נגלית לעינינו חלוקה לחמישה קטעים, אשר יכולה להעיד על שתי צורות מבנה בסיפור:

החלק הראשון (שורות 1-2): כותרת

החלק השני (שורות 3-6): אלעזר בן דורדיא מבקש להגיע אל הזונה

החלק השלישי (שורות 7-8): בבית הזונה

החלק הרביעי (שורות 9-21): חיפוש התשובה והתיקון העצמי שאלעזר בן דורדיא מבקש

החלק החמישי (שורות 22-28): מציאת התיקון.⁴

כאמור, אפשר לתת למבנה הסיפור שתי צורות. הצורה הראשונה מחלקת את הסיפור כולו לשני בתים מקבילים, אשר החלק הראשון עומד ממעל להם, כדלהלן –

4 שורות 27-28 אינן חלק מהעלילה של הסיפור אלא מהוות מעין הערה חיצונית המתוספת למדרש עם סיומו.

חלק ראשון: מצג – אקספוזיציה

חלק שני: הגיבור מתאמץ להשיג את החטא חלק רביעי: הגיבור מתאמץ להשיג תיקון.
חלק שלישי: הגיבור מוצא את החטא חלק חמישי: הגיבור מוצא את התיקון
לנפשו.

הצורה השנייה אף היא רואה בחלק הראשון חטיבה עצמאית ונפרדת, אך בניגוד לראשונה, היא מחלקת את שארית הסיפור לשלושה בתים, העומדים בסדר עולה, המעיד על התפתחות הגיבור במהלך העלילה:

חלק ראשון: מצג – אקספוזיציה

חלק שני ושלישי: הגיבור בקלקלתו

חלק רביעי: הגיבור מחפש תיקון לנפשו

חלק חמישי: הגיבור מוצא את תיקונו.

הצגת מבנה הסיפור בצורתו השנייה, יש בה כדי להעיד על המהפך והשינוי המתחוללים במעמדו של הגיבור, אשר בתחילה מתואר בקלקלתו ובסוף זוכה לתואר "רבי".

ניתוח העלילה

חלק ב'⁵ – אלעזר בן דורדיא מבקש להגיע אל הזונה

בשורות 3 ו-4 נאמר כך:

פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים

ונוטלת כיס דינרין בשכרה.

שורות אלו מציגות בפני הקורא את הקשיים הפיזיים, ואולי גם הנפשיים, שהיה על אלעזר בן דורדיא להתגבר עליהם בעת שהחליט להגיע אל הזונה. ראשית, מהלשון "פעם אחת שמע" נראה שמדובר בשמועה בלבד, כלומר העניין כולו אינו בגדר דבר בטוח כי אם שמועה, שאמיתותה יכולה להיות מוטלת בספק. שנית, מיקומה של הזונה יש בו ללא ספק בכדי לעורר לבטים לגבי כל ההחלטה כולה. הביטוי "כרכי הים" מביע את המרחק הגדול שעל אלעזר בן דורדיא לעבור והדבר כרוך במאמצים פיזיים רבים ובאמצעים כספיים נכבדים. ולבסוף, ההוצאה הכספית שנדרשת עבור שכרה של הזונה (כיס של דינרין) אף היא יש בה בכדי לפסול את התוכנית כולה.

5 חלק א' הוא מצג, המציג בפנינו את גיבור הסיפור, ואינו חלק מן העלילה.

שורות 5-6:

נטל כיס דינרין

והלך ועבר עליה שבעה נהרות

חרף כל המכשולים שאנו עדים להם בשורות 3-4, מחליט אלעזר בן דורדיא להגיע אל הזונה, תוך התעלמות מוחלטת משלושת הקשיים: הוא משיג את הכסף (נטל כיס של דינרין), מחליט ללכת (למרות שרק שמועה שמע) ועובר שבעה נהרות.⁶ לאור הדברים המוצגים בפנינו בחלק השני, אנו יכולים לבחון את אישיותו של אלעזר בן דורדיא ולומר שניצב בפנינו אדם שמידת להיטותו אחר מעשה העבירה חורגת מכל יחס רגיל. ההשתרשות בחיי החטא ובעולם העבירות היא כל כך גדולה אצלו, עד שאין הוא נמנע מלהגיע לזונה ששבעה נהרות מפרידים בינו לבינה. עניין זה רמזו בשם הגיבור – בן דורדיא: דורדיא בארמית הם שמרים,⁷ דהיינו, המשקע המצוי בתחתית חבית היין או קנקן היין. נראה שהשם הוא סמלי,⁸ ובא לומר שכשם שהשמרים הם המשקע הנמצא בתחתית היין כך גם אלעזר בן דורדיא שקוע בתחתית עולם החטאים ובעומק חיי העבירה, והם אלו שמציבים אותו כשפל המדרגה הרוחנית.

חלק ג' – בבית הזונה

החלק השלישי מעביר את הקורא מעבר לשבעת הנהרות היישר לבית הזונה.

שורה 7:

בשעת הרגל עבירה הפריחה.

במצב שמתואר כאן מורגשת אווירה של דבר לא נעים, לא טהור ולא סימפטי. תוכן המשפט עומד בניגוד לציפיות שהיו לנו מזונה שגובה כיס של דינרין בשכרה. הזונה, הגובה מחיר כל כך יקר, מתגלה כמי שלא נותנת תמורה הולמת לשכרה הרב, שכן היא מספקת למעמד כולו הרגשה של דבר לא נקי ולא טהור. אבל בשורה 8 מתגלה הזונה כאישה המסוגלת לטעון טענה דתית ומוסרית:

6 השימוש בביטוי "שבעה נהרות" יש בו בכדי להעצים את ההכרה במידת להיטותו של אלעזר בן דורדיא אחר החטא, שכן הוא מלמד על מרחק רב ומרמז על מספר שלבים, מכשולים, שעברו על הגיבור בדרך לזונה, ושככל אחד מהם היה עליו להחליט מחדש אם להמשיך בדרכו אל החטא אם לאו.

7 ראה במילונו של יאסטרוב בערך דורדיא.

8 ראה קושלבסקי (לעיל, ע' 1), עמ' 12 הע' 21.

על תשובתו של ר' אלעזר בן דורדיא

אמרה: כשם שהפרחה זו אינה חוזרת ובעליה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלים אותו בתשובה.

נראה איפוא שהזונה היא אישה ש"כיס של דינרין" אכן יאה לה. אישה המצליחה לומר אמירה דתית כה ברורה והחלטית (שמביאה את הגיבור לחזור בתשובה בסופו של דבר) אינה זונה פשוטה כלל.

בבואנו לבחון את משמעות דבריה של הזונה לעומק, עלינו לשאול את עצמנו את השאלה מה מיוחד כל כך בדבריה עד שאלעזר בן דורדיא התעורר לחזור בתשובה ולבקש תיקון לנפשו.

הזונה מזכירה בדבריה את שמו של אלעזר בן דורדיא, ולעניות דעתי יש בהזכרת השם משמעות כפולה:

ראשית, אם נבחן את לשון המשפט, לכאורה היתה הזונה צריכה לומר "כשם שהפרחה זו אינה חוזרת לבעליה כך אין מקבלין אותך בתשובה". לפיכך נראה שהזונה מתעלמת מנוכחותו של אלעזר בן דורדיא, ואינה פונה אליו ישירות אלא מתייחסת אליו כאילו אינו נמצא כלל במקום.

גם ההשוואה בין הפרחה – דבר שאין לו קיום וממשות ואשר אינו חוזר לבעליו – לבין אלעזר בן דורדיא יש בה כדי לרמוז שאלעזר בן דורדיא נמצא במצב שהיחס אליו הוא כאל דבר שאין לו מקום, כאל דבר שאין משמעות כלל לנוכחותו. כשם שהפרחה היא רוח שאינה חוזרת למקומה כך אלעזר בן דורדיא הוא דבר שאין לו קיום ועל כן אינו יכול לחזור בתשובה. כשאלעזר בן דורדיא שומע ומבין את האמירה הזאת נשבר ליבו, והוא מתעורר לבקש תיקון לנפשו.

המשמעות השנייה שיש להזכרת שמו של אלעזר בן דורדיא בדבריה של הזונה היא יצירת ניגוד החרף בין אדם בעל שם, לבין מי שנאמר עליו אחר כך שאין מקבלין אותו בתשובה. הזונה מזכירה מצד אחד את שמו של אלעזר בן דורדיא, ובהזכרת השם יש מעין אמירה המעידה על נוכחותו של האדם, על שם שיש לו בעולם, אך מצד שני אומרת שאין מקבלין אותו בתשובה, ולפיכך אין משמעות לקיומו. אמירה זו יוצרת סתירה המזעזעת את לב הגיבור ומובילה אותו לחפש מוצא שיפריך את הטענה שהאמירה טומנת בחובה. שלוש פעמים בסיפור מוזכר שמו של הגיבור, ושלוש המקומות הם הציר המרכזי של הסיפור – בשורות 1, 8, 25 – בפתיחה ובסיום ובנקודת המפנה.

חלק ד' – חיפוש התשובה והתיקון העצמי

שורה 9:

הלך וישב בין הרים וגבעות.

גם בשורה 6, כאשר אלעזר בן דורדיא קיבל על עצמו ללכת לבית הזונה נאמר "והלך ועבר עליה שבעה נהרות", שכן כשם שיש צורך בהליכה לקראת החטא, כך גם כאשר מחפשים תיקון ותשובה יש צורך בהליכה, ביציאה מהמסגרת הרגילה ובמעבר למסגרת אחרת.

התמונה שמצטיירת בפנינו בחלק הרביעי מעבירה את הקורא אל עולם שהאדם מצוי בין המציאות לבין מה שמעל למציאות – הגיבור מדבר עם גרמי השמים ואיתני הטבע ופונה אליהם באמירה "בקשו עלי רחמים". ומתעוררת השאלה אל מי רוצה אלעזר בן דורדיא ששומעיו יפנו ויבקשו עליו רחמים.

התשובה הפשוטה היא: אל הקב"ה – אם כן, מדוע אלעזר בן דורדיא אינו מבקש בעצמו רחמים מאת ד' ? זוהי השאלה המרכזית, לעניות דעתי, המסתתרת ברובד העמוק של הסיפור, ואשר טומנת בחובה את המפתח להבנה מחודשת של הסיפור, ואשר נשתדל לעמוד עליה בהמשך דברינו.

הגיבור פונה תחילה אל ההרים והגבעות, אחר כך אל השמים והארץ, אל החמה והלבנה, ולבסוף אל הכוכבים והמזלות. יש כאן עלייה הדרגתית במעמדו של הגורם שהגיבור פונה אליו. תחילה הוא מפנה את בקשתו אל גורם שנמצא בארץ – ההרים והגבעות; אחר כך הוא פונה אל הארץ עצמה ואל השמים; אחריהם הוא פונה אל מה שנמצא בשמים – החמה והלבנה, הכוכבים והמזלות. הציפייה של הקורא לאחר שכל הגורמים הנזכרים אכזבו ולא הפנו את בקשתו אל ה', היא שכעת תבוא הפנייה מהגיבור בעצמו אל הגורם הגבוה ובעל המעמד הרם ביותר – אל הקב"ה בעצמו – אך האם מבקש אלעזר בן דורדיא רחמים מאת ה' על עצמו? מן הראוי שנבחן אמירה זו לאור התוכן שמופיע בחלק החמישי.

חלק ה' – מציאת התיקון

שורה 22 – אמר (לעצמו) "רואה אני שאין הדבר תלוי אלא בך" – היא המסקנה שאלעזר בן דורדיא הגיע אליה לאחר הנסיונות הכושלים, שבהם פנה אל גורמים חיצוניים שאכזבו. אך בניגוד לציפייה, שכעת תבוא פנייה שלו עצמו לרחמים מאת ה', הוא מתכנס בתוך עצמו ומניח את ראשו בין ברכיו⁹ וגועה בככי עד שיוצאת נשמתו.¹⁰ ומאליה עולה

9 הנחת הראש בין הברכיים לקוחה מאליהו (מלכים א יח מב), אך יתכן שיש בה גם רמז מיני של צער על עברו – ראה קושלבסקי (לעיל הע' 1), עמ' 13 הע' 23 ועמ' 14.
10 יש כאן הקבלה ניגודית בסיפור בין הפרחה לבין יציאת הנשמה.

השאלה מדוע לא ביקש אלעזר בן דורדיא רחמים על עצמו – הרי הגיע למסקנה הנכונה, שאין הדבר תלוי אלא בו.

לעניות דעתי, כאן טמונה הבנה המשנה את תפיסתנו לגבי הסיפור כולו. המסקנה שאלעזר בן דורדיא הגיע אליה מחייבת אותו לעשות מעשה – לעמוד על רגליו ולבקש רחמים מעם ה'. אבל אלעזר בן דורדיא אינו מסוגל לבקש רחמים על עצמו ועל כן הוא ממשיך לשבת ומתחיל לבכות. אם ההבנה הראשונית שלנו היתה שהבכי הוא סמל לחרטה על העבר ועל החטאים הקודמים בחייו, הרי שכעת עלינו להבין שהבכי הוא תוצאה של חוסר היכולת שלו לבקש רחמים על עצמו. ומדוע? מדוע הוא סבור שהוא אינו יכול לבקש רחמים על עצמו? כלום חזר בו מן האמירה רבת העוצמה "אין הדבר תלוי אלא ביי"? שאלה זו מתחדדת לאור שמו הסמלי של גיבור הסיפור: "אלעזר". אלעזר מבקש עזרה מכל הגורמים החיצוניים ואינו נענה, אך אינו מגיע למסקנה הטמונה בתוך שמו, שיש מי שיעזור, והוא האל, ובמקום לפנות אל האל לעזרה הוא מסתגר בתוך עצמו.

אפשר לפרש ולומר שמחשבתו של אלעזר שאין הוא ראוי לעמוד כלל לפני ד', שהוא איננו בדרגה ובמעמד המתאימים, הם אלו שמביאים אותו לפסימיות ולבכי עמוק. חסרים לו האומץ והעזות הדרושים לו בכדי לפנות אל ה', והרעיון של עמידה-תפילה לפני הקב"ה מרתיע אותו.

לפי הבנה זו, הסיבה למותו של אלעזר בן דורדיא בעולם הזה היא משום שלא פנה אל ה' ולא ביקש רחמים על עצמו. אילו שטח תפילה בפני בוראו היתה תשובתו מועילה ואף היתה מזכה אותו בחיי העולם הזה.

עם זאת, אין להתעלם מרגש הענווה ומידת האצילות שהפגין הגיבור בעצם המחשבה שאין הוא ראוי לבקש על עצמו; ואולי מידות אלו הן שהנחילו לו את חיי העולם הבא וזיכו אותו בתואר "רבי" (שורה 25). אבל אפשר לפרש גם אחרת. הגיבור הגיע לייאוש והוא בוכה ומאמין שנגזר דינו ונחרץ גורלו להיות חוטא כל חייו. אבל דווקא הבכי של הייאוש, הבכי שטומן בתוכו את השאיפות הכמוסות לתשובה הוא זה שמביא אותו לחיי העולם הבא – כי זוהי התשובה האמיתית בדרגתה הגבוהה ביותר. אילו עמד וביקש רחמים על עצמו היה נעשה הדבר מתוך שמץ של אינטרס, ומתוך קורטוב של תקווה לשכר – כפרה על חטאיו. הרצון בתשובה, שבא לידי ביטוי בבכי וביאוש, מעיד עליו שכל כוונתו היתה "לשמה". זהו רצון בחשבה לשם תשובה.

המחבר יוצר כאן מעין מצב אירוני: הגיבור חושב שאין לו כפרה והוא מתייאש ומתחיל לבכות, אבל דווקא צעד זה מקנה לו את הדרגה הגבוהה ביותר של התשובה. אלעזר בן דורדיא זוכה לתואר "רבי". יש בתואר זה משום כינוי המורה על עצם היות האדם דמות המחנכת למשהו, למסר מסוים. בתחילה היה אלעזר בן דורדיא רבן של

החוטאים – "לא הניח זונה שלא בא עליה" – ולבסוף סיים כרבן של בעלי תשובה: המורה את הדרך לתשובה האמיתית.

סיכום

אחת השאלות המרכזיות אשר צריכה לעמוד לנגד עיניו של הקורא סיפורים, היא שאלת המסר, הלקח והמוסר אשר כותב הסיפור רוצה להנחיל ולהקנות לקוראיו. אם נבחר שאלה זו לנוכח הסיפור על אלעזר בן דורדיא, הרי שהרעיון המרכזי והמסר החינוכי קשורים בחזרה בתשובה. אל לו לאדם להתיימש מחטאיו ולהימנע מלתבוע את זכותו הבסיסית לחזור בתשובה. עם זאת, בניגוד להבנה העולה מקריאה ראשונית ושטחית של הסיפור, הרואה בתשובתו של האדם שנשטרש בחטא ונספג בחיי העבירה (כאותו אחד שלא הניח זונה שלא בא עליה) דבר שאין בו בכדי להועיל בעולם הזה, הרי שעיון מעמיק וקריאה מדוקדקת יעמידו אותנו בפני המסקנה שאין כוחה של התשובה מוגבל כל עיקר. כל אשר נדרש מן האדם הוא היכולת להתייבב לפני קונו ולבקש רחמים על עצמו. "אין הדבר תלוי אלא ביי" היא אמירה המחייבת את האדם לפעול ולעמוד בפני אלוהיו בבקשת עזרה ורחמים. גישה זו יש בה בכדי לתת הזדמנות ותקווה גם לאלו אשר אינם מסתפקים בתשובה המועילה בחיי הנצח בלבד, כי אם בתשובה שתאפשר חיים גם בעולם המעשה.¹¹

11 נראה שבדברי הרב קוק מיטיבים לתאר את תחושת היאוש של אלעזר בן דורדיא, יחד עם התקווה הצומחת דווקא מן היאוש, תקווה המובעת בסיפור על ידי בת הקול ועל ידי רבי: "כשעולה על לבו של אדם לשוב בתשובה שלמה, ולחקן את כל מעשיו ורגשותיו, אפילו במחשבה בלבד, לא יפל בקרבו ממה שהוא נחרד מפני רב העוונות, שנעשו אצלו יותר מורגשים. כי כך הוא טבע הדבר, שכל זמן שהאדם נדרף מפני זעף הטבע הגס וחשכת המידות הרעות איננו מרגיש כל כך בחטאיו אבל כיון שכחו המוסרי מתעורר, מיד נגלה אור הנשמה, ועל האור נבדקת היא נפשו כלה אצלו ורואה הוא את כל כתמיה ולבו דואג אבל דווקא אז, ישים אל לבו, שראיה זו והדאגה הבאה עמה הנה הן הסימנים היותר טובים המבשרים לו ישועת עולמים בחיקון הנפש ויתחזק מאוד בזה כד' אלוקיו" (אורות התשובה, פרק ח סעיף טז).